

SREDNJOVJEKOVNA TRGOVINA U DALMACIJI PROBLEMI I ARGUMENTI

Maren M. Frejdenberg

Povijest srednjovjekovne dalmatinske trgovine s razlogom zaokuplja umove povjesničara i u Jugoslaviji i u inozemstvu. Tâ tâ je trgovina bila osnova za postojanje dalmatinskog grada, grada koji je ležao na razmeđu slavenskog i romanskog svijeta i koji je u svojim rukama usredotočivao trgovinu između Balkanskog poluotoka i ostale Evrope. A povijest se toga grada s pravom smatra sastavnim dijelom općeevropskog gospodarskog života¹ i, obraćajući joj se, povjesničar rješava jedno od ključnih pitanja južnoslavenske povijesti predturskog vremena.

U »Historijskom zborniku« XXI—XXII T. R a u k a r je dao niz svojih misli u vezi s mojim člankom o dalmatinskoj trgovini². U velikoj recenziji (gotovo većoj od samog članka) podrobno je iznio svoje mišljenje u vezi s problematikom, izborom dokumenata i zasnovanošću zaključaka, pa bih želio iskoristiti mogućnost da mu odgovorim. Taj odgovor neizbježno mora biti polemičan, ali mislim da je potrebno početi ne s polemikom, već s izražavanjem moga iskrenog zadovoljstva zbog karaktera recenzije — autorove ozbiljnosti, argumentiranosti većeg dijela dokaza i njenog dobronamjernog tona. Zajedno s recenzijom u istom je svesku »Zbornika« objavljen i Raukarov istraživački rad³, i neću se prevariti ako kažem da su i recenzija i članak o sistemu oporezivanja napisani u istom »ključu«, kad autora pokreće jedina želja da — u staloženom tonu i argumentirano istražuje složeno pitanje. Ne treba se čuditi da me je u nizu slučajeva T. Raukar uvjerio.

»Slavonija« u dokumentima toga vremena uistinu može često označavati Hrvatsku (rec., 599), a ne Bosnu, »Romania« najčešće nije Bizant nego talijanska Romagna (599), a žitna trgovina s Bizantom imala je za Split relativno malo značenje (600). Odluka splitskog statuta o tome da se dopušta uvoz tuđeg vina na otoke Šoltu, Brač i Čiovo (St. Spal., lib. IV, cap. 112) uistinu nije dovoljno jasna, a »reformacija« bračkog statuta (St. Brach., lib. I, cap. 47) odnosi se na cijenu, a ne na količinu prodavanog vina (tj. ne »na sumu« od 11 solida

¹ Uočljiva je činjenica da se povećalo zanimanje za ekonomsku i socijalnu povijest dalmatinskih gradova (vidi, na primjer, Ch. Ver l i n d e n, L'esclavage sur le côte dalmat au bas moyen age, Bulletin de l' Institut historique Belge de Rome, f. XLI, 1970. 57—140).

² M. M. Frejdenberg, Torgovlja dalmatinskoga goroda v XIII—XIV vv., Sovetskoe slavianovedenie, 1967, № 2, 24—37; HZ XXI—XXII, 1970, 596—605.

³ T. R a u k a r, Prilogu poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, na i. mj., 343—370.

nego »po cijeni« od 11 solida; 602—603). I tako, jasno je da mnoga pitanja koja se tiču trgovine vinom ostaju neriješena — naivno bi bilo misliti da jedan rad, koji se još pri tom oslanja samo na ograničeni krug objavljenih izvora (o tome niže), može riješiti sva postavljena pitanja.

Mogao bih govoriti o osjećaju zadovoljstva koje sam osjetio videći da je niz mojih hipoteza naišao na recenzentovo razumijevanje (o tumačenju »Estratti da uno libro di conti . . .« iz Splita, o smjerovima žitne trgovine itd.), ali mi se čini da je potrebnije zaustaviti se na Raukarovim kritičkim primjedbama. Većina tih primjedaba ne izaziva osjećaj protesta nego želju da se razjasne stavovi ili nađu novi još nepoznati aspekti problema.

Pogledajmo za početak prilično čudnu činjenicu da komuna (grada Splita) sad brani izvoz žita (tako važan produkt za Dalmaciju!), a sad to dopušta. U svojem sam radu objašnjavao to time da je ponekad bilo unosnije uvoziti tuđe žito, a svoje prodavati na domaćem tržištu (Torgovlja, 29). Kod Raukara se javlja sumnja u argumentiranost te misli (600), pa bih s tim u vezi htio obratiti pažnju na dvije okolnosti. Prije svega, politiku grada, među ostalim i žitnu, vodili su ljudi koji su podlijegali proturječnim težnjama — kao »gradski oci« trebali su braniti grad i uvoziti žito jeftinije, a kao ljudi koji se bave trgovinom težili su da ga uvezu skuplje. Raukar postupa vrlo objektivno kad ističe špekulantske težnje splitskih plemića (600). Drugo, domaće je žito često moglo biti loše kvalitete — sijali su ga u međuredovima u vrtovima i maslinicima, zemlja se obrađivala primitivnim drvenim plugom. Nije slučajno što ništa ne znamo o nivou kulture dalmatinskog ratarstva, osobito u odnosu na visoku kulturu vinogradarstva. Jer je još mnogo kasnije, i u plodnijim krajevima (na primjer u XVIII st. u Slavoniji), žito bilo nečisto, pomiješano s korovom⁴. Možda je imalo smisla dopustiti slobodnu prodaju takvog lošeg žita, a uvoziti kvalitetnije iz Apulije i Ankonske marke?

To su razlozi koje, po mome mišljenju, treba imati na umu kad se rješava pitanje o uzrocima proturječja u politici žitne trgovine u dalmatinskim komunama.

Zanimljivom se, kako se meni čini, pokazala razmjena mišljenja u vezi s još jednom trgovinom — trgovinom vinom. Čine mi se uvjerljive Raukarove misli o socijalnom statusu prodavača vina na gradskim tržištima i vlasnika vinograda u gradskoj okolini. Ranije sam zamišljao da su to prije svega bili obični građani i seljaci iz okolice (districtuales; Torgovlja, 32). Raukar je, pak, naveo jake dokaze da su to isto toliko (ako ne i više) bili gradski plemići. Ali, slažući se s time, ne mogu a da ne primijetim da je ostala neopovrgnuta moja druga teza — da je mnogo više briga negoli trgovina vinom zadavala gradskim vlastima trgovina stokom i mesom za koju im nikad nije popuštala pažnja. Kao dokaz služe stroge odredbe o radu gradskog tržišta i klaonice (beccharia), koje nalazimo u gradskim statutima⁵. Ništa nalik na to nemamo o vinskom tržištu.

Složeno je pitanje pravaca kojima je vino putovalo. Dobro su poznati glavni putovi trgovine stokom (i stočnim proizvodima): s one strane planine i dalje

⁴ Istorija naroda Jugoslavije II, Beograd 1960, 999.

⁵ Najbolji primjer za to je ugovor o davanju u zakup datium bechariae između splitske komune i Tome Albertija u studenome 1358. (objavio Alačević u *Bulletino* 1893, 136—140, a zatim u CD XII, 524—528) i način ubiranja daće na stoku i meso (CD XII, 542—543).

na Zapad, u Italiju; žitne trgovine — iz Italije (i djelomice iz Grčke) u dalmatinske komune; grubim tkaninama — iz unutrašnjosti na preradu u grad i dalje za izvoz. Ništa slično nije poznato o trgovini vinom. Stječe se dojam da se široka bujica vina koje se u Dalmaciji proizvodi rastače u sitne potociće ne ostavljajući tragova u izvorima, pa Raukar kao da je u pravu kad mi zamjera što su »i dalje ostali nerasvijetljeni glavni izvozno-uvozni pravci trgovine vinom« (604). Ali da li izvori uistinu slučajno šute o tome kamo je vino odlazilo?

Obratimo pažnju na to da i u opširnom radu D. Dinić — Knežević »Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku«⁶ ima prilično malo konkretnih podataka o tome kojim se pravcima vino izvozilo, dok, naprotiv, postoji mnoštvo podataka o prodaji vina *na malo*. U tome se i krije odgovor: znatan, ako ne i glavni, dio dalmatinskog vina nije se izvezio već se na mjestu trošio. Ostaje još da se pronade onaj tko je bio potrošač toga vina. To nije mogao biti građanin (a još manje seljak), koji je imao vlastiti vinograd, to je mogao biti samo došljak-trgovac, mornar ili gonič volova-Vlah, koji je sišao s brda s redovnim tovarom kovina, sira ili koža. Ne znamo tko je bio najveći potrošač domaće vina, ali treba pretpostaviti da je znatan procent potrošnje otpadao na Vlahe. Oni su dolazili s planina, gdje je kultura vinove loze bila slabije razvijena nego na obali, pa mora da su pohlepno navaljivali na odlično dalmatinsko vino. Njegov ih je ukus i pretvarao u glavne potrošače vina u gradskim krčmama, trgovina vinom na malo je i postala jedan od glavnih kanala za vezu između dalmatinskog grada i njegova stočarsko-patrijarhalnog zaleđa. Pokazalo se da za grad nije važno samo koliko će stoke biti dognano do gradskih vrata ili koliko sira dopremljeno u bisagama, nego i to koliko će vina biti popijeno u njegovim tavernama. Ako je gradu bilo suđeno da odigra ulogu centra koji živi na račun svoje balkanske periferije, onda su se te crte neizbježno morale odraziti na karakteru trgovine vinom.

T. Raukar primjećuje da izvoz apuljskog žita, što prakticira ban Pavao Šubić, ne potvrđuje mišljenje o redovnom izvozu južnotalijanskog žita u dalmatinske gradove — P. Šubić nije 1295. bio knez grada Splita (600). U povodu toga moglo bi se primijetiti da bujica žita, proizvedenog u Apuliji, ide preko dalmatinskih luka i teško da dalmatinski trgovci nisu sudjelovali u toj trgovini. Osim toga, ima mnogo drugih, neposrednijih dokaza da gradovi redovno kupuju žito u Napuljskom kraljevstvu. Tako napuljski kralj dopušta da se svakog proljeća u Split izveze po 300 salmi, a svake jeseni po tisuću salmi pšenice⁷. U lipnju 1345. u Split je izvezeno 250 stara ječma i 69 stara pšenice, u srpnju 112 stara, u kolovozu — 88.⁸

Svoju recenziju Raukar završava zaključkom s kojim se moramo složiti — da se u posljednje vrijeme izdaje vrlo malo novih izvora. Zato je za radoznalog i aktivnog istraživača obavezan put u arhive (605). A da li je to jedini put? Ja mislim da nije. U posljednje su vrijeme povjesničari, koji aktivno rade u najvećim dalmatinskim arhivima (HAZ, HAD, DAK), obradili i pružili zna-

⁶ Desanka Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, *Godišnjak Fil. fak. u Novom Sadu (dalje GFFNS)* 9, N. Sad 1966, 39—85.

⁷ CD VII, 203; VIII, 56. Vidi također o uvozu te tisuće salmi CD VII, 177, 354, 394—395, 407—408.

⁸ G. Novak, *Povijest Splita I*, 1957, 446—447.

nosti obilan fond podataka^{8a}. Ta se građa, što se objavljuje u člancima i knjigama, svaki put uključuje u sustav dokaza koje povjesničar izabire, ali može se »raditi« i drugačije: treba samo izabrati novi kut gledanja na povijesnu stvarnost i u skladu s tim — drugačiji rakurs rasporeda građe. Ja, koji ne poznajem arhivsku građu, nego onu koja je već objelodanjena, želim predložiti takav rakurs za njeno proučavanje koji bi uklonio pesimizam u odnosu na sakupljenu građu i dokazao da je te građe posve dovoljno za razmišljanje i za nove zaključke. Ali, pogledajmo kakav kut gledanja prevladava u već postojećim radovima.

U toku nekoliko godina J. Lučić je objavio niz članaka o trgovačkim vezama Dubrovnika s drugim dalmatinskim komunama i susjednim evropskim zemljama u ranom razdoblju razvitka dubrovačkog pomorstva i trgovine u XIII stoljeću⁹. U njima je ispitao uzajamne odnose među gradovima — političke i trgovačke ugovore, ratove, represalije, mirovne ugovore; migracije stanovništva u Dalmaciji; politiku gradova prema Veneciji; pravce kretanja robe, veličinu tržišne, kreditne i obrtničke djelatnosti Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova. Lučiću je uspjelo da izradi sliku ne samo o ekonomskim nego i o kulturnim, crkvenim, i osobnim uzajamnim vezama između dalmatinskih komununa u XIII stoljeću. Sva su mjesta, gdje se spominju Kotorani, Zadrani ili Mlečani u dubrovačkom arhivu (autor polazi od proučavanja HAD), podvrgnuta razmatranju i služe autoru za stvaranje zaključaka. Posebnu pažnju, po mome mišljenju, zaslužuje karakteristika trgovačkih društava (societates) koju autor daje¹⁰. Lučićevi zaključci dopuštaju da se donese sud o tome da »od sredine XIII st., bojeći se njegove konkurencije, Venecija počinje istiskivati Dubrovnik iz pomorske trgovine orijentirajući ga na kontinentalnu razmjenu«, da je stalni odljev najaktivnijeg gradskog stanovništva iz jednog grada u drugi »izravnavao razinu postignutog obrtničkog, pomorskog i novčarskog iskustva u raznim komunama, pogodujući stvaranju jedinstvene klime u gradovima Dalmacije«. ¹¹

D. Dinić-Knežević, za razliku od J. Lučića, ne zasniva svoja istraživanja iz povijesti dalmatinske trgovine na teritorijalnom principu, nego na principu asortimana — ona skuplja sve podatke iz izvora u vezi s dva oblika trgovine — žitom i vinom. Nju zanima organizacija uvoza stranog žita u Dubrovnik, zajmovi, stimulativne premije, cijene žita, carine i, na kraju, iz kojih se krajeva

^{8a} S. Antoljak, Zadarski katastik 15. stoljeća, Starine 42, 1949, 371—417; Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU u Zadru (RIZ) IX, 1962, 55—115; D. Dinić-Knežević, Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku, GFFNS X, 1967, 79—131; M. Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967.

⁹ J. Lučić, O pomorskim vezama Dubrovnika sa Zadrom i ostalim gradovima Dalmacije u XIII st., Pomorski zbornik (PZ) 4, 1966, 355—379; Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Italije u XIII st., PZ 5, 1967, 447—475; Pomorsko-trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII st., PZ 6, 1968, 417—454; Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika s gradovima Zetskog i Dračkog Primorja u XIII st., PZ 7, 1969, 829—858; Pomorsko-trgovačke veze Dubrovnika i Venecije u XIII st., PZ 8, 1970, 569—595; Prilog povijesti veza između Šibenika i Dubrovnika u srednjem vijeku, HZ XXI—XXII, 1968—69, 329—342.

¹⁰ J. Lučić, Veze Dubrovnika i Venecije..., 587—589.

¹¹ M. M. Frejdenberg, Zemlevladienie i trgovlja v rannem Dubrovniku (zametka o rabotah I. Lučića), Voprosy istorii, 1969, br. 5.

žito uvozi i kako se u gradu raspodjeljuje¹²⁻¹³. Kod D. Dinić-Knežević nema karakteristike proizvodnje žita, ali se zato o proizvodnji vina govori iscrpno i sadržajno. Dana je karakteristika odnosa u vinogradarstvu — sustav vlasništva, sastav radne snage, odnosi između zemljoposjednika i vinogradara; mnogo se pažnje obraća organizaciji berbe grožđa i proizvodnji vina. Prelazeći na ocjenu trgovine Dinić-Knežević ističe ulogu stranih trgovaca, poteškoće vezane za uvoz stranog vina, golemu ulogu prodaje na malo; mjere, cijene, carine. Obilje arhivske građe iz HAD (u primjedbama ispod crte i u tablicama) daje istraživanjima D. Dinić-Knežević osobitu vrijednost.

Nije čudno što se najvažnija istraživanja iz povijesti trgovine zasnivaju upravo na građi dobro sačuvanog, izvrsno organiziranog dubrovačkog arhiva. Na građi iz sjeverne Dalmacije (zadarskoj i splitskoj) gotovo je nemoguće stvoriti išta nalik na to. Zanimljiva su istraživanja S. Traljića, ali se ona odnose na znatno kasnije razdoblje (XVII—XVIII st.)¹⁴, a građa posvećena splitskoj trgovini, već je davno obrađena. Ali što se može primijetiti u povodu istraživanja o dubrovačkoj trgovini? Posvećena su gotovo isključivo *ekonomskoj* strani trgovačkih veza i u vrlo neznatnoj mjeri dotiču socijalni karakter trgovine. Vrlo vrijedni podaci o organizaciji trgovine, koji se nalaze kod J. Lučića, veoma su kratki i ne iscrpljuju problem. Mladi sovjetski istraživač, E. I. Čudinovskih¹⁵, koja je nedavno prerano preminula, pokušala je postaviti pitanje *socijalne organizacije* trgovine. U njenom je članku sakupljena građa posvećena društvima u dalmatinskoj trgovačkoj sredini, ali autorica je uzela u obzir manje od pola trogirskih spisa koji su joj bili na raspolaganju, pa mnogi njeni pogledi imaju karakter površnosti.

Dakle, autori većine radova posvećenih povijesti trgovine više vole pružavati čisto ekonomske kategorije — cijene, asortiman, prijevoz robe, carine, namjerno ostavljajući po strani svu popratnu socijalnu problematiku. Meni se čini da je to neispravno već i zato što povjesničaru zatvara put do cjelovitog tumačenja pojava. U sačuvanoj građi iz povijesti trgovine potrebno je pronaći podatke koji bi bacili svjetlo i na društvenu ulogu trgovačkih veza. Ovdje se može dati karakteristika onih socijalnih faktora koji su sudjelovali u trgovini — lihvara koji je kreditirao trgovačku operaciju, samostalnog trgovca, agenta, brodovlasnika, mornara^{15a}. Može nastati potreba da se okarakteriziraju bratovštine koje su se pojavljivale u trgovačkoj sredini — stalne ili kratkotrajne; financijske, posjedničke, rodbinske i najtrajnije među njima — korporacije koje su ujedinjavale ljude vezane za pomorsku trgovinu. I na kraju, kao jedan od najbitnijih zadataka može se pokazati socijalna analiza sustava trgovačkog oporezivanja, tj. rješenje pitanja: kojim socijalnim snagama služi sustav carina uobičajen u dalmatinskim gradovima?

¹²⁻¹³ D. Dinić-Knežević, Trgovina žitom u Dubrovniku; Trgovina vinom u Dubrovniku.

¹⁴ S. M. Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću, PZ I, 1962, 341—371; Izvoz bosanske robe preko splitske luke u XVIII stoljeću, PZ 3, 1965, 809—827.

¹⁵ E. I. Čudinovskih, Torgovyje kompanii Trogira i Kotora v konce XIII—XIV vv. po dannym notarial'nyh aktov, Sb. »Voprosy istorii slavjan« (dalje — VIS), vyp. 2, Voronež 1966, 71—81.

^{15a} Određenu karakteristiku socijalnih tipova svojstvenih dalmatinskom gradu u srednjem vijeku predložio sam u članku »Srednevekovj dalmatinskij gorod: social'nye tipy, Mogućnosti, Split (u tisku).

Uzmimo za početak karakteristiku onih bratovština koje su bile uobičajene u trgovačkoj sredini. Zanimljiva je činjenica da je među dalmatinskim trgovcima gotovo nemoguće pronaći neku stalnu bratovštinu. Nikakve trgovačke fraternitates i scuolae, nikakve bratovštine ne možemo naći čak u Zadru, a inače su nam mnogobrojne i razvijene zadarske bratovštine vrlo dobro poznate¹⁶. Još jednom ističemo: riječ je o nepostojanju trgovačkih bratovština zasnovanih na *strukovnim* obilježjima — u gradovima postoje religiozne bratovštine u kojima sudjeluju pojedini trgovci, postoje bratovštine pomoraca i trgovaca. Ali nema »čisto« trgovačkih bratovština. Paradoksalna činjenica: u gradovima niklim na bazi trgovine trgovci nemaju vlastitih bratovština! Svakako nas mora zainteresirati odgonetavanje te pojave, ali zasada pogledajmo druga udruženja među trgovcima.

Takvi nestalni, ad hoc stvarani savezi koji su ujedinjavali trgovce bila su trgovačka društva — societates. Njihova uloga u povijesti mediteranske i uopće evropske ekonomike dobro je poznata¹⁷. Upravo su ona u najrazvijenijim evropskim zemljama bila začetne stanice buržoaskih odnosa u nastajanju. A kakva je uloga dalmatinskih societates?

Srednjovjekovna pravna koncepcija u Dalmaciji omogućavala je postojanje nekoliko tipova društava. Prvi tip, »koleganca« (collegantia), predstavljala je sporazum između dvojice sudionika, od kojih je jedan (socius stans) unosio u posao novac (ili mnogo rjeđe robu), a drugi je odlazio da obavlja trgovačke poslove i nazivao se »izvršilac« (complementator, tractator). Drugi se tip »roganica« (rogantia) ostvarivao pod približno istim uvjetima, samo što izvršilac, u pravilu, nije dobivao novac nego robu, koju je samo trebalo prodati, pa je njegova trgovačka samostalnost bila sputana. Na kraju, u južnoj Dalmaciji — u Dubrovniku i Kotoru — postojao je treći tip udruživanja, »entega«, koje je uključivalo tri, a ne dvije strane: brodovlasnika, trgovca i pomorca — izvršioce trgovačkog naloga.

Praksu zaključivanja i funkcioniranja društava ne pokazuju statuti komeune nego notarski spisi (potpuni i skraćeni, tj. imbrevijature). Uzeli smo u obzir samo objavljene spise iz Trogira (najveći dio iz 1270—75)¹⁸ i Zadra (1279—1308 i 1317—18)¹⁹. Na osnovi njihove građe posve je moguće odgovoriti na pitanja: 1) koji je tip udruživanja u našim spisima zabilježen; 2) za koje se vrijeme udruženja stvaraju, tj. koliko su čvrsta, vrijeme postojanja svakog od njih u životu grada; 3) kakav je socijalni sastav sudionika; 4) vrlo važno pitanje: kolika je količina kapitala uloženog u trgovinu, jer ona dopušta da se sudi i o obimu te trgovine, a posredno i o ekonomskoj snazi trgovaca koji u njoj sudjeluju; 5) kako se dijeli zarada. Na žalost, ne može se postaviti pitanje o

¹⁶ Najpodrobniji rad, koji sadrži popis svih zadarskih korporacija, članak V. Cvitanovića, ne poznaje bratovštinu trgovaca (V. Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 457—470).

¹⁷ Vidi V. I. Rutenberg, Očerk iz istorii rannego kapitalizma v Italii. Florentijskie kompanii XIV veka. M-L 1951. Najnoviji rad o tome: Ju. K. Nekrasov, Očerk iz ekonomičeskoj istorii Germanii konca XV- načala XVI v. (Po materialam južno nemeckih trgovyh i trgovno-promyšlennyh kompanij.) Sb. Problemy social'no-ekonomičeskoj istorii Germanii i Avstrii XV—XVI vv. Vologda 1969, 3—192.

¹⁸ »Trogirski spomenici« I—II, ed. M. Barada, Zagreb 1948—50. (Ts).

¹⁹ »Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279—1308, ed. M. Zjajić, Zadar 1959; »Spisi zadarskih bilježnika... 1296—1337«, ed. M. Zjajić, J. Stipišić, Zadar 1969.

veličini učešća društava u trgovini grada, o tome kako često se trgovina obavlja u okvirima takvih društava, a kako često izvan njih; takvih podataka nemamo.

Gotovo u svim trogirskim ugovorima imamo pred sobom kolegancu, tj. ugovor po kome izvršilac dobiva novac, a ne robu, nakon čega mora obaviti najmanje dva trgovačka posla — prvo neku robu mora kupiti, a zatim je prodati. Samo se u jednom spisu govori o tome da trgovac od svog ortaka uzima robu — žito (za 200 libara)²⁰. Samo u tri se spisa dodatno novčanoy sumi pribraja i brod. U dva su ugovora društva višečlana — tri kreditora predaju vođenje svojih poslova devetorici izvršilaca.

Veličina uloženog kapitala varira. Najveća je brojka tisuća i pol lira, četiri se puta ponavlja tisuća lira, oko pola poznatih nam suma (14 od 31) kreće se od 23—120 lira. Ako 120 lira pretvorimo u robu, na primjer u jednu od najčešćih u tom kraju — stoku, onda će ta brojka pokrivati 15 volova ili 150 ovaca²¹, tj. to je veoma ograničena suma za vođenje trgovačkih poslova. Ove i slične pozajmice uzimale su se radi vođenja očigledno sitne trgovine, trgovine lokalnog značaja, koja se ostvarivala uz pomoć obalne plovidbe. Po svemu sudeći izvršioци takvih trgovačkih naloga nisu bili krupni trgovci, možda su to bili neprofesionalni trgovci, tj. građani koji su se osim trgovanjem bavili i drugim oblicima privredne djelatnosti. Možda im je davanje sitnih zajmova za vođenje malih poslova bio način da ih se pridobije u trgovinu, da ih se približi trgovačkim izvorima zarade.

Socijalni sastav kreditora i količina uloženog novca izgledaju ovako:

	Broj sudionika	Opća suma uloženog novca
Plemići	25	16.481 lira
Pučani	10	2.966 lira

Prema tome, prosječnu sumu novca koju u posao ulaže plemić možemo označiti kao 660 lira, a srednja suma novca koju posuđuje pučanin, tj. neprivilegirani građanin, iznosi 296,5 lira. Dakle, *trogirski trgovci koji nisu patriciji znatno ustupaju onima koji to jesu u stupnju trgovačke aktivnosti i u količini novca koju izdvajaju za trgovinu*²².

Kreditorska djelatnost plemića usredotočena je u rukama relativno malog kruga obitelji. To su međusobno usko povezane obitelji braće Luce, koje kreditiraju deset društava s ukupnim iznosom od 9.023 lire, i udruženi Plusi-Morcegafaba, koji investiraju 7.800 lira u šest društava. Djelatnost ostalih je neznatna, spomenut ćemo samo još uglednu gospoju Tihoslavu iz patricijskog roda Amblasi (kasnije Andreis), koja u tri trgovačke ekspedicije ulaže 500 lira.

²⁰ TS I, 457. U ovom se slučaju dio zarade koju dobiva izvršilac spušta na jednu trećinu, mjesto uobičajene dvije. Po svemu sudeći, uzelo se u obzir da nije morao vršiti velik napor odlazeći na put, tražeći robu koju će prodati itd.: prodati žito u Dalmaciji, pa još zimi (riječ je o siječnju), uvijek je bilo lako.

²¹ Vidi M. M. Frejdenberg, *Torgovlja dalmatinskog goroda v XIII—XIV v., n. dj., 34—37.*

²² Na jednom mjestu možemo primijetiti da krojač, da bi imao mogućnost uložiti u trgovinu 121 liru, sam posuđuje od bogatijeg građanina polovicu te sume (TS I, 366).

Među trgovcima-izvršiocima, osim jedne iznimke²³, ne može se naći nekoga da sudjeluje u novčanim rashodima. Među njima ima plemića (9) i stanovnika obližnjih sela i otoka (14). Važan je moment da se zarada, u pravilu, dijeli prema omjeru: trećina kreditoru, dvije trećine izvršiocu, to je zabilježeno u odgovarajućoj terminologiji — »dati novce ad terčanam«, »ad terčanam dividere«. U jednom ugovoru kreditor sebi uglavljuje još 10% zarade na trećinu. U tri se slučaja taj dio smanjuje na četvrtinu; karakteristično je da u sva tri slučaja izvršiocci nisu profesionalni trgovci, već su to ili stanovnici okolnih sela ili slabo poznati građani. U šest se ugovora pojavljuje kredit od 50% i njegova se pojava ne da protumačiti: uvjeti su ugovora u kojima dolazi — uobičajeni. Dvije trećine zarade koje dobiva kreditor susreću se rijetko i u iznimnim uvjetima: jednom, kada je trebalo prodati žito, i drugi put, kad je kredit iznosio golemu sumu od dvije i pol tisuće lira.

Posebno mjesto u nizu trogirskih društava zauzima udruživanje dvojice najbogatijih ljudi u gradu — lihvara Julla Plusija i plemića Deše Dujmova Morcegafabe²⁴. Societas, stvorena 1. svibnja 1272, zaključena je na 4 godine s općim kapitalom od 6.800 lira. U tu je sumu ušao sav imutak kojim su ortaci raspolagali: brodovi, dućani, novac, roba, stoka, nekretnina i zgrade — priličan popis. Dojam, da su ortaci u fond društva unijeli sav svoj imutak, potvrđuje se još i time što je posebno zapisano da Morcegafabi ostaje vinograd koji je kupio vlastitim novcem, a Plusiju pravo da iz zajedničke blagajne uzme 300 lira za slučaj kakve posebne kupovine.

Društvo Plusi-Morcegafaba ne razlikuje se od svih ostalih samo količinom kapitala i udruživanjem vlasništva nego i nespominjanjem principa diobe i bilo kakvih konkretnih zadataka, radi kojih se obično društva stvaraju. Ovdje nema čak tradicionalnog »ad lucrandum«. Stječe se dojam da si ortaci namjerno ostavljaju slobodne ruke, ne spominjući ciljeve koje su postavili. Za razliku od većine trogirskih društava, koja su stvorena za relativno kratko vrijeme i za ostvarenje određenih zadataka, udruživanje Plusija i Morcegafabe je u Trogiru jedini primjer čvrstog, dugotrajnog društva, nalik onima kakva dobro poznaje tadašnja talijanska stvarnost.

Članovi društva snosili su odgovornost za djelovanje sučlanova. Trogirskog su trgovca Črnu Kolotića okrivili što je unatoč zabrani svoje komune (contra bannum civitatis) opremio trgovačku ekspediciju do Neretve. Kolotić se pokušao opravdati time da nije on sam bio na brodu, već je poslao svoje trgovce (suos mercatores — zanimljiv naziv za trgovce-izvršioce) kojima je dao novac »ad lucrandum«, ali taj izgovor nije uzet u obzir. Sudski proces iz 1281. sadrži podatke o podjeli zajedničkog imutka trogirskih plemića Dujma Cega i Stjepana Ruge, koji su oni čuvali u dućanu svoga ortaka Zancija Strie. Karakteristično je da se za vrijeme parnice ne barata pisanim dokumentom: po tvrđenju jednog od parničara, on čak za društvo i nije potreban (inter socios non sunt necesse littere publice).²⁵ Posuđivanje novca po ugovoru »ad lucrandum« značilo je, po svemu sudeći, davanje slobode djelovanja ortaku-izvršiocu,²⁶ kad je neki Petar dobio novac i nalog da ode do Neretve i dopremi drva, s

²³ Godine 1264. tri su trgovca-izvršioća s otoka Hvara zajedno s kreditorima unijeli 500 lira (TS I, 31).

²⁴ E. I. Čudinovskih, n. dj., 76.

²⁵ TS II/1, 171.

²⁶ Inače se to posebno isticalo.

punim je pravom mogao izjaviti da takav konkretni nalog ne ulazi u pojam društva.²⁷

Takve su osobitosti kolegance u Trogiru. Kakvog su karaktera društva u Zadru?

Vrijeme, za koje se zadarska društva stvaraju, određenije je nego u Trogiru; ovdje nema formule »po volji« kreditora. Društva su trajnija od trogirskih; za jedno je putovanje načinjen samo po jedan ugovor — na rok od 3 mjeseca, 5, 9 i 10 mjeseci, tri su ugovora — na rok od pola godine, a većina je ugovora (14) sastavljena na rok od godine dana.

Nije teško utvrditi sličnost zadarskih i trogirskih društava — i jedna i druga su kolegance (iako se tako ne nazivaju). Rijetki su izuzeci od toga pravila.

Zarada se, kao i u Trogiru, dijeli po strogo utvrđenom principu: *kreditor dobiva manji dio* — trećinu, a *izvršilac veći* — dvije trećine. Samo u pet slučajeva nalazimo odstupanje od toga pravila: u dva kreditor dobiva dvije petine zarade, a u tri — polovicu (možda zato što izvršiocu ne predaje novac, nego robu, koju je sam nabavio i misli da za to treba dobiti kompenzaciju). Za Zadar je karakteristično da je količina novca koju kreditor dobiva fiksirana, a nije izražena samo u omjerima — on dobiva strogo određeni procenat zarade. Ponekad se kaže da taj ne smije biti veći od 10 ili 16%,²⁸ ali i u jednom i u drugom slučaju kaže se da je taj procenat izračunat prema tome koliko dobiva neki u Zadru poznati dućan ili lihvarska kancelarija (Marka de Cantono, Franje Ivanova, Mihe de Mezo, Nikole Ziurano — nijednog patricijskog imena!).²⁹ Čini se da u Zadru dolazi do izjednačavanja trgovačkog i lihvarskog profita.

Značajna je i specifičnost zadarskih društava. Ona se očituje, prije svega, u podrobno razrađenom, opširnijem i istovremeno mnogo šabloniziranijem obliku ugovora na osnovi kojeg se društvo stvara. Čovjek dolazi u iskušenje da zaključiti kako je ta ujednačenost notarske formule nastala zbog ujednačenosti samih trgovačkih sporazuma. Ali meni se čini da se to ovdje može objasniti posebnošću razvitka zadarskog notarijata, koji se rano formirao i u skladu s tim ranije izradio ustaljene notarske obrasce. Prema tome, šabloniziranost ugovora nije uvjetovana stanjem trgovačke nego notarske prakse.

Od trogirskih se razlikuje i visina uložениh suma. Ona, u pravilu, nije velika; u 18 slučajeva (od 34, koliko nam je poznata veličina kapitala) varira između 10 i 50 lira. Ali i tada kada je riječ o znatnijim ulaganjima — 250 i čak 500 lira — to se ne može usporediti s onim pozamašnim sumama koje susrećemo u trogirskoj trgovini.

Meni se čini da se te osobine mogu objasniti crtom svojstvenom zadarskim društvima — osobitim sastavom njihovih članova. U društvima kao kreditori sudjeluju:

	U Zadru	U Trogiru
Plemići	13	25
Pučani	20	10
(među njima obrtnici)	7	—

²⁷ Non receipt... pecuniam ad lucrum, sed ad faciendum lignum — TS II/1, 173.

²⁸ Spisi... , 1969, 98; Spisi... , 1959, 215.

²⁹ Spisi... , 1969, 98, 104, 144.

Privlači pažnju relativno malen broj (u odnosu na Trogir) plemića koji kreditiraju društva i, naprotiv, postojanje obrtnika-kreditora — pojava koju Trogir ne poznaje. Još je izrazitiji sastav ortaka-izvršilaca:

Plemići 5; pučani 26; od toga obrtnici 13; došljaci iz drugih gradova 5; pučani bez posebne oznake 8.

U riječi »obrnici« i leži osnovna razlika između zadarskih i trogirskih društava. Dok u Trogiru obrtnici gotovo i ne sudjeluju u društvima, u Zadru su oni najmnogobrojniji izvršioци. U biti, većina zadarskih societates *nisu trgovačka nego obrtnička društva*, pri čemu većina majstora (8 od 12) upotrebljava kredit za potrebe svoje proizvodnje (ad artem meam). Prema tome, veći dio zadarskih koleganca nisu trgovačka društva, kao što je mislio G. Čremošnik, nego predstavljaju svojevrsni oblik lihvarova sudjelovanja u obrtničkoj proizvodnji.

Ali u praksi vođenja obračuna među obrtnicima i u Zadru i u Trogiru postoji osobitost koja zaslužuje posebnu pažnju. To je način diobe zarade, kad kreditoru, onome koji financira trgovačke operacije, pripada *manji* dio zarade, a trgovcu-izvršioци *veći*. Da bismo potpuno ocijenili posebnost tih odnosa, moramo ih usporediti s onima koji su bili uobičajeni u drugim mediteranskim komunama. U literaturi su dobro proučeni komercijalni običaji u Veneciji i Genovi u XIII—XIV st.³⁰ U tim su gradovima poznata dva tipa trgovačkih društava: a) društvo (»komenda«, »koleganca«) s obostranim ulaganjem kapitala, kada kreditor unosi obično 2/3, izvršilac 1/3, a zarada se dijeli napola, i b) još rašireniji oblik društva s jednostranim ulaganjem, kada izvršilac preuzima samo izvršavanje trgovačkih ugovora, a dobiva svega 1/4 zarade. Pogledajmo način diobe zarade, što nas u ovom času zanima. U oba tipa društava talijanski trgovac-izvršilac dobiva *manji* dio zarade — u jednom slučaju četvrtinu, u drugom trećinu, ali u svakom slučaju nešto posve *drugo* od onoga što dobiva njegov dalmatinski kolega. U kasnijim se stoljećima primjećuje tendencija da se trgovac-izvršilac od ravnopravnog ortaka pretvori u agenta kojemu je određena »provizija« za svaki sklopljeni posao — 2% za prodanu robu, 1% za kupljenu.³¹ Ta »provizija« vuče porijeklo od one četvrtine zarade koju je dobivao prethodnik trgovačkog agenta — trgovac-izvršilac.

Moguće je naslutiti neke pretpostavke te tendencije za smanjenjem dijela trgovca-izvršioца. U Veneciji se već od prve polovine XIII st. sve češće obostrano ulaganje kapitala zamjenjuje jednostranim, sve češće nastaju društva u koja ortak ne unosi ni novac ni robu već izvršava tuđu volju.³² U Genovi se odvija analogan proces — broj društava s jednostranim ulaganjem (»akomendacija«, kako su ih nazivali u Genovi) 10 puta premašuje broj društava s obostranim ulaganjem.³³ Razlozi tih promjena prilično su jasni: neelastičan se ugovor, po kome oba ortaka obavezno moraju imati novac, zamjenjuje širim ugovorom koji daje pristup trgovini ljudima bez novca, ali radinim i poslovnim.

³⁰ A. Arcangeli, La commenda a Venezia specialmente nel secolo XIV. Rivista italiana per le scienze giuridiche 33, Torino 1902; G. Luzzatto, Studi di storia economica veneziana, Padova 1954.

³¹ M. M. Šitikov, Venecijskoe kupečestvo v pervoj polovine XV v. v ego torgovyh snošenijah s Vizantiej, »Istorija srednjih vekov«, UZ MGPI im. V. I. Lenina, M. 1965, 98 i d.

³² D. Luzzatto, Ekonomičeskaja istorija Italii, M. 1954, 369.

³³ S. A. Čursina, Genuezkaja torgovlja i kupečestvo vo vtoroj polovine XII-nač. XIII vv. Avtoreferat kandidatskoj dissertaciji. M. 1967, 12.

Njihov se broj povećava i oni se aktivno probijaju u pomorsku trgovinu, do izvora zarade. Tako pred sobom vidimo jednu od važnih promjena koje se događaju u ekonomici Mediterana.

To nije jedina okolnost koja djeluje na normu zarade u trgovini. Druga je okolnost gomilanje kapitala. F. Lane smatra da porast suma, kojima je potrebna dopuna u levantskoj trgovini, izaziva smanjenje lihvarskog procenta. I doista, jedan od vrlo starih oblika posuđivanja novca za trgovanje, »pomorski zajam«, koji u Veneciji postoji od XII st., donosio je nekada visoku zaradu — 33%, pa i 50% godišnje. Sredinom XIV st. »pomorski zajam« ponovo ulazi u praksu, ali uz mnogo niže procenete — u početku 8%, a poslije 1340. 5% godišnje.³⁴

To su dvije okolnosti koje su utjecale na visinu zarade koju stječu kreditor i trgovac. Teško je suditi o tome koja je od njih prevladavala u Dalmaciji — o tome se može samo nagađati. Jedno ne podliježe sumnji: u usporedbi s talijanskim komunama *zarada trgovca u Dalmaciji ispada neočekivano visoka*. Ta je norma zarade postojana u raznim gradovima — i u zabitnom Trogiru, koji nije potpadao pod mletačku vlast, i u razvijenom Zadru, koji je ulazio u sferu mletačke vladavine. Takav se sistem odrazio i u Dubrovniku, gdje statut iz 1272. traži da kreditoru ostanu 2/3 zarade, a u praksi je dobivao samo polovicu, pa čak i manje. Nije to samo nesklad između pravne norme i žive prakse, tu ima nešto dublje — *razilaženje između talijanske stvarnosti*, koja se odrazila u dubrovačkom statutu iz 1272, i *stvarnosti u Dalmaciji*. Tendencija, da se trgovcu pruže olakotne okolnosti, čuva se i poslije sto godina, u drugoj polovici XIV st., iako u oslabljenom obliku: izvršilac, koji ne unosi kapital, dobiva u Splitu polovicu zarade.³⁵ *Dalmatinsko gradsko društvo*, tako blisko Veneciji, vezano s njome mnoštvom ekonomskih niti, a djelomice (preko Zadra) čak i uvučeno u sferu mletačke ekonomike, ipak *živi po vlastitim gospodarskim normama*.

Možemo samo nagađati otkuda te trgovačke osobitosti. Možda je u tome odigrao ulogu početni nivo gospodarskog razvitka, na kojem zatičemo i Trogir i Zadar u posljednjoj trećini XIII st.; kao što smo rekli, s vremenom se trgovačeva norma zarade smanjuje, u XV st. se spušta na »proviziju«. Možda je tu višu normu zarade trgovac-izvršilac dobivao zato što je od svojih sredstava plaćao troškove prijevoza (unajmljivao je brodsku posadu ili Vlahe-goniče konja).

Ali ako nisu posve jasni razlozi te ekonomske pojave, lako se vide njene posljedice. Uvjetno govoreći, kapital je u dalmatinskoj trgovini XIII st. bio jeftiniji, a rad skuplji, pa je imalo smisla uložiti taj rad upravo u trgovinu. *Znatan dio zarade što je dobivao građanin*, koji u posao nije unosio ništa osim svoga rada i iskustva, *morao je privući u trgovinu mnoštvo običnih i ne bogatih građana*. Tako su ljudi privlačeni izvorima prihoda od trgovine, tako su u trgovinu uvlačeni široki slojevi stanovništva, a ne uski slojevi trgovaca. Zato se ne treba čuditi što u *dalmatinskom gradu gotovo i ne susrećemo izdvojenu kategoriju mercatores*; oni se ili uzdižu do nivoa plemića, ili se gube u sredini ne-profesionalnih trgovaca.

³⁴ F. Ch. Lane, Venice and history, Baltimore 1966.

³⁵ »Pomorski Split druge polovine XIV st.«, red. V. R i s m o n d o, Split 1954, br. 21, 26 et passim.

Ako je mornar (marinarius) dobivao iz trgovčevih ruku plaću za svoj trud, onda je on postajao na neki način sudionik u trgovačkoj zaradi. Dalmatinska trgovačka praksa poznaje i neposrednije sudjelovanje pomoraca u trgovačkim operacijama: u mnogim su prilikama marinarii bili plaćeni ad partem, tj. sudjelovali su u diobi zarade.³⁶ Na taj način imamo pravo pomorce (obične i one koji upravljaju brodovima) smatrati sastavnim socijalnim elementom srednjovjekovne dalmatinske trgovine. Poznata je Marxova misao da se prijevoz robe, u obliku pogodnom za potrošnju, može u neku ruku razmatrati kao »nastavak procesa proizvodnje u okvirima procesa opticaaja i za proces opticaaja«. ³⁷ Zato imamo pravo obratiti pažnju na društva koja nastaju u njihovoj sredini.

Dalmatinski su pomorci u relativno povoljnom položaju za proučavanje — statuti drugih gradskih udruženja nisu do nas došli, pomorski su pak statuti ostali relativno dobro sačuvani. To pruža osnovu za zaključivanje o razini pomorskog udruženja kao sastavnog dijela u procesu opticaaja.

Osamdesetih godina XIX st. jedan za drugim objavljeni su statuti pomorskih udruženja triju gradova — Zadra, Splita i Kotora,³⁸ a kasnije se na te dokumente zaboravilo. U toku nekoliko desetljeća nije ih navodio ni jedan autor koji piše o ekonomsko-socijalnim temama, nisu analizirani ni zajedno ni svaki za sebe. Tek se 1969. pojavio članak kotorskog istraživača S. Mijuškovića o bratovštini kotorskih pomoraca i njenom statutu iz 1463.³⁹ Mijuškovićev je rad originalan; on nije pokušao razmotriti sva tri statuta s istog gledišta, istražujući, na primjer, što oni daju socijalnoj, ekonomskoj ili korporativnoj povijesti grada. On je sebi postavio jednostavniji zadatak: prepričati kotorski statut s paralelama iz zadarskog i splitskog. Taj je zadatak ostvaren, ali još ostaje nejasno kako se u sva tri statuta održavaju tako važna pitanja gradskog života kao što su: sastav udruženja, stupanj njihove kontrole nad proizvodnjom, njihove socijalne funkcije, njihov imovinski nivo.

Navest ćemo, koliko je to moguće, činjenice koje odgovaraju na ta pitanja. Sve tri bratovštine na naslovnom listu i u prvom članu statuta⁴⁰ imaju riječ »marinari«; ali da li su se ta udruženja sastojala od samih pomoraca? Na to pitanje nije lako odgovoriti jer nisu bile određene imovinske funkcije pomorca: pod pomorcem se mogao kriti i brodovlasnik. Tome je pogodovalo to što je najširi krug građana mogao ući među brodovlasnike, jer svaki je građanin koji je skupio nešto novca mogao taj novac uložiti u kupnju dijela (»karata«) broda i tako postati primalac trgovačke zarade (dobivajući zakupninu, »bro-

³⁶ St. Jad. IV, 71; St. Spal. VI, 32; I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci 2, 1954, 691—692; A. Cvitančić, Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine, Split 1964, 171—172.

³⁷ K. Marks i F. Engel's, Sočinenia 24, 171; t. 25; I, 294.

³⁸ V. Brunelli, Forma Matricule marinariorum et piscatorum Jadre, Dubrovnik 1882 (dalje skraćeno — Zadar); G. Gelcich, Le fraternitate laiche in Dalmazia e specialmente quelle dei marinieri, Quarto programma dell'a scuola nautica di Ragusa, Dubrovnik 1885 (dalje skraćeno — Spl.); G. Gelcich, Storia documentata della Marinarezza Bocchese, Dubrovnik 1889 (dalje skraćeno — Kotor).

³⁹ S. Mijušković, Osnivanje bratovštine kotorskih pomoraca i njen statut iz 1463. godine, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK) XVII, Kotor 1969, 9—41.

⁴⁰ »... la congregation... di Marinari de Cataro...«, »... matricola dela arti di Marinieri.«

darinu«). Regesti notarskih spisa iz kotorskog arhiva, što ih je posljednjih godina objavio R. Kovijanić,⁴¹ često govore o takvom pomorcu koji sudjeluje u diobi trgovačke zarade. Zato je prirodno vjerovati da su u sastav bratovština ulazili *takvi pomorci-brodovlasnici*.

Ali u bratovštine su ulazili i brodovlasnici koji nisu bili pomorci; statuti ih nazivaju »sudionicima«, tj. suvlasnicima brodova »koji ne sudjeluju u plovidbi« (parčenevoli, parčeneveli, che non navega). Mijušković ih je uočio samo u Kotoru, ali se oni mogu susresti i u drugim gradovima, na primjer u Splitu (Spl. I, 18). Statuti ih razlikuju od ostalih članova bratovštine »braće« (»ili braća ili sudionici«; Kot. 16, 18, 19), oni imaju manja prava — gastaldi, prokurator i sindici unutar bratovština mogu biti samo kapetani brodova, ali ne i »parčenevoli« (Kot. 14). Neka diskriminacija brodovlasnika prema profesionalnim pomorcima je očigledna.

Neke bratovštine izbjegavaju obrtnike. Trinaesti član »Dopuna« kotorskog statuta, usvojenih 1463—1514, kaže da se u bratovštinu ne smiju primati brodograditelji. U Splitu, naprotiv, nema takva ograničenja, pa se među braćom spominje »majstor« Radivojica koji svojim obrtom uslužuje ostale članove (lavorar ali fradeli del so [suo] mestier per lo precio; Spl. 23). Po svemu sudeći, Radivojica nije gradio brodove već ih je popravljao, jer teško da bi jedan majstor mogao gradnjom brodova udovoljavati potrebama cijelog udruženja. U Kotoru su se popravljanjem bavila sama »braća« — za upotrebu alata i salinaca pri popravljanju (za izvlačenje broda na suho i njegovo spuštanje) svaki je »brat« morao dati po 4 groša za »kantar« (100 stara ili modija) (Kot. Dopune, XV).

Tako je za kotorsku bratovštinu karakteristična tendencija da se na neki način ogradi od stranih elemenata. To nije teško objasniti velikim brojem pomoraca u Boki Kotorskoj, dovoljnim da stvore punokrvno i samostalno udruženje. U drugim dalmatinskim gradovima, osobito onima s relativno nerazvijenom podjelom rada, često su u tu svrhu nedostajali samostalni obrtnici, pomorci, trgovci, pa su bratovštine popunjavali ljudi najrazličitijih zanimanja i imovinskog stanja. Raspoložemo s malo sačuvanih statuta, ali evo očiglednog primjera. U Zadru se 1321. stvara udruženje sv. Marka, čiji sâm naziv svjedoči o nedovoljno izraženom strukovnom obilježju; udruženja su se građana po strukovnim, a ne vjerskim obilježjima, i nazivala »bratovština draguljara«, »bratovština obučara« itd.⁴² U spomenutoj bratovštini nalazimo i plemiće i pučane, trgovca, krojača, kožara i četkara, a njeni članovi imaju još i mogućnost prijeći u drugu bratovštinu, tj. vezani su s njome posve labavim vezama.⁴³ U usporedbi s takvim bezličnim i labavim bratovštinama udruženja pomoraca bila su znatno ujednačenija po sastavu.

Na čelu bratovština pomoraca bila su izborna lica; u Kotoru su to bila tri prokuratora, koji su skupljali i čuvali prihode bratovštine, dobivajući za to 3% prikupljenog novca (Kot. 4), dva sindika, koji su nadgledali, osim ostaloga,

⁴¹ R. Kovijanić, Jedrenjaci Kotsorske luke 1436—1445. godine, GPMK 8, 1959, 5—12; Jedrenjaci Kotsorske luke 1441—1445. godine, GPMK 9, 1960, 31—52; Jedrenjaci Kotsorske luke 1446—1460. godine GPMK 12, 1964, 19—31.

⁴² V. Cvitanović, Bratovštine grada Zadra, 460—462.

⁴³ G. Praga, La mariegola della confraternità di San Marco in Zara, La Rivista Dalmatica VIII, fasc. 2, Zadar 1926, 45—53.

novčane uplate (Kot. 5), četiri kapelana, kojima udruženje daje 40 perpera godišnje svakom (Kot. 6), i, na kraju, glavari (»gvardijan«) crkve (Kot. 8).

Od ciljeva, koje bratovština slijedi, za nas su najzanimljiviji strukovni, tj. oni koji bratovštinu zbližavaju s klasičnim cehom. Tek se ovdje, u statutima pomorskih udruženja, mogu te crte uočiti, jer u statutima drugih udruženja njima nema gotovo ni traga. Najpodrobnije podatke o tome pruža splitski statut. U prvom redu, cilj je pomoraca da uklone suparništvo tuđe mornarice — nijedan strani brod ne smije izaći iz splitske luke dok se ne završi utovar u domaće brodove (alcuno navilio forestier . . . non puol tuor nolo di questa terra siando navili nostri in porto; Spl. 13). Kategoričan karakter ove odluke, koji bi više odgovarao komuni nego udruženju pomoraca, kao i mutan smisao pojma »tuor«, tjera nas na zaključak da se ne radi toliko o redoslijedu odlaska brodova, domaćih i stranih, koliko o redoslijedu unajmljivanja mornara na te brodove.

Među strukovnim zahtjevima opaža se i težnja, da se novac bratovštine zaštititi od lihvarskih metoda u njegovoj upotrebi — novac se ne smije ulagati na kamate (non se debia imprestar dinari della dita scuola; Spl. 9). U Kotoru je taj zahtjev ublažen: novac se ne smije ulagati na kamate bez jamstva (senza pegno; Kot. Dopuna, VIII).

U sastavu bratovština naziru se pojedini socijalni međuslojevi. Tako je u Splitu predviđena mogućnost da jedan »brat« dá drugome barkasu u zakup na godinu dana, mjesec dana i dnevno (Spl. 21). Ovdje je nesumnjivo riječ o pomorcu-brodovlasniku: nazvan je »brat«, a ne parčenevole. Kapetanu (»patronu«) je zabranjeno da ostavi mornara u toku plovidbe, a mornar ne smije napustiti patrona (Spl. 24); obaveze ovih dvaju međuslojeva jesu uzajamne. U pomorstvu postoji kategorija brodskih slugu — fante, fameio. U Splitu im se garantiraju prava — ne smiju se otjerati (Spl. 27, 28). U Zadru se, pak, utvrđuju privilegije gospodara — statut je odlučio protiv loših slugu (famei cativi) koji počinjaju zločine. Te sluge imaju ovdje neka obilježja kalfa; ako tko od njih ode od gospodara bez razloga, gubi mogućnost da se bavi svojim zanatom (Zadar 9).

Udruženja su preuzimala i neke sudske funkcije. Njihovi statuti uključuju i neke građanske i krivične norme (kazne za krađu, tučnjavu, uvrede) i utvrđuju koliko su bratovštine sudski autonomne. Ta autonomija nije široka — ne više od 5 lira za tužbu (Spl. 22), ali je to dovoljno da bi se pomorci osjećali u neku ruku nezavisnima od gradskog suda. Ako se sjetimo da su *obrtničke* bratovštine u nekim gradovima već sredinom XIV. st. izgubile sva sudska prava,⁴⁴ onda je izvan sumnje da su bratovštine *pomoraca* u životu dalmatinske komune na području sudstva, u sistemu oporezivanja i kao ćelije socijalne konsolidacije zauzimale posebno mjesto.

Ali za nas je osobito važno pravo pomorskih bratovština na prihod od pomorske trgovine. Radi se o tome da su bratovštine imale vlastiti, i to ne mali imutak. To su: blagajne koju su tri službena lica zatvarala sa tri ključa (Zadar 5, Spl. 2); to je vlastita crkva, koja je u Splitu morala još biti dograđena i snabdjevena novom opremom (Spl. 2); to su obredne vrijednosti, često vrlo velike (na primjer, u Kotoru je to, po mišljenju S. Mijuškovića, križ otet

⁴⁴ I. Strohal, Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru, Rad JAZU 201, 1914, 47 i d.

od Bugara u bitki kod Velbužda); najзад, то је алат за поправак бродова којим се »браћа« служе уз одговарајућу новчану накнаду (Kot. Dopune, XV). На основи података што их дају статуди не да се утврди постојање земље и кућа у власништву братовштине, како тврди S. Mijušković.⁴⁵

Imutak братовштине ствара се на редовним дознакама. У Задру су то 4 solida годишње »за свијећу« и 1 solid који сваки поморак даје кад се врати с пловидбе (Zadar 2, 12). У Splitу је то 10 solida који се убире на сваким 100 starova истиснине брода, а осим тога још 2—4 solida од капетана (према запремини брода) и по 2 solida од мornара који се вратио у луку (Spl. 1, 25, 26). Највише прихода има kotorska братовština — од svakoga »kara« (око 1,5 t) истиснине брода добива по 1 groš. Али особито је важно што kotorska братовština има право убирати лучку таксу »arboraggio« од свих бродова који долазе у Kotor. Ова је и чинила главни извор богатства kotorske братовштине — од svakog се брода узимало по 4—5 zlatnih dukata (Kot. Dopune X). Тако долазимо до важног закључка: *strukovno удружење kotorskih поморара иступа у улози која обично припада градској комуну, оно у своју корист убире приходе од транзитне трговине коју је Kotor увелике водио. Оно као да замjenjuje комуну. То је важна карактеристика Kotora, ако се узме у обзир да је у другим dalmatinskim комунама било управо обротно — комуне су замjenjivale strukovne братовштине преузимајући право да propisuju увјете производње.*⁴⁶

Dakle, у дјелатности братовштине поморара опажају се crte својствене градској комуну, а стварање самосталних трговачких друштва било је отежано постојањем комуне као удружења трговaca-patricija. I тако нас проучавање социјалне структуре у dalmatinskoј трговину цијело vrijeme води према комуну, због чега морамо разјаснити njenu улогу у систему трговачких veza.

O dalmatinskoј градској комуну створена је у literaturi чvrsta predodžba као о организму који је под контролом племића-patricija. У XIV st., tj. у stoljeću истинског развоја градске трговине, komunalna организација definitivno добива patricijski карактер; njen главни organ, Veliko vijeće, svuda се затвара pretvarajući се у stalešku korporaciju. Communitates postaju облик konsolidacije градског patricijata. Ова је misao важна за наше daljnje закључивање. Dakle, XIV st. је најповољније doba за проучавање трговачке политике dalmatinskih communitates, или, што се своди на исто, градског patricijata. Osnovna će karika у тој трговачкој politici бити sistem трговачких carina.

Značenje tog izvora прихода за градски patricijat то је веће што друге приходе unutar градских zidina племићи практички nisu имали. Они су значајне приходе dobivali izvan тих zidina, у сфери земљишног власништва, експлоатирајући рад »vilana« и kolona. Али ту је сваки племић дјеловао као баšтиник, као feudalac-zemljoposjednik, а nipošto не као грађанин. Међутим, patricijat је био владајући градски stalež и njegova се градска природа neizbježno морала очитовати у сфери експлоатације. У чему се очитовала?

Patricije-plemiće gotovo и не susrećemo у улози власника obrtničких radionica и дућана (stationes); у тој се улози, у pravilu, појављују обични грађани —

⁴⁵ S. Mijušković, n. dj., 28.

⁴⁶ St. Spal. str. 187, 188; Ref. Spal. 15, 73; St. Siben, I, 35—50, IV, 85—86, V, 75—80; Ref. Siben. 9, 37, 54, 60; St. Trag. I, 13, 16; II, 37—39, 41, 43—44, 87, 99; M. M. Frejdenberg, Remeslo v Trogire XIII v., UZ Velikolukskoga ped. in-ta, vyp. 24, 1964, 141—142; vidi također N. P. Manančikova, K voprosu ob organizacij remesla v Dubrovniku XIV—XVI vv., VIS, vyp. 2, 1966, 31, 39, 42—43.

populares, a samo u rijetkim prilikama vidimo zadarske plemiće kao vlasnike pekara. Na taj način plemići gotovo i nemaju izvor prihoda kao što je zakup (arenda). Češće dobivaju takav prihod kao kućevlasnici. Ali ako pogledamo primjere unutargradske arende u Trogiru potkraj XIII st. — arende cijelih kuća, skladišta (canivae), pojedinih katova, vidjet ćemo da je gotovo uvijek vlasnik nekretnine običan građanin, a ne plemić. Osim toga, neki od njih iznajmljuju svoje kuće i dijelove kuća uz tako bijednu naplatu (20, 40, 45 solida godišnje) da je to teško shvatiti kao pojavu eksploatacije. Tako vlasništvo kuća, bar potkraj XIII st., još nije plemićima postalo sredstvo za prisvajanje rada običnih građana. To, međutim, ne znači da kućevlasništvo nije postalo sredstvo za izvlačenje prihoda uopće; među kupoprodajnim spisima koji se tiču kuća oko 50% vezano je za plemiće. Ipak, ovdje imamo posla s izvlačenjem prihoda na račun špekulacije, tj. na račun *tržišnog* profita, a ne na račun eksploatacije sitnih proizvođača.

Što se tiče zemljišta unutar gradskih zidina, važnu ulogu u gradskom životu igra rasprodaja zemlje u burgu i njegova izgradnja: aktivan je proces naseljavanja predgrađa stanovništvom koje dolazi sa sela. Zemlja se rasprodaje u malim česticama od 10, 12 m². Ali da li je patricijat umiješan u tu unosnu rasprodaju zemlje? Od 30 slučajeva koji se tiču prodaje zemlje u trogirskom burgu, samo u 4 plemići se pojavljuju kao prodavači i kupci. U ostalim slučajevima ugovore sklapaju obični, čak imućni građani, ali ne i građani patricijskog porijekla. Razumije se, u drugim je gradovima stanje moglo biti drugačije, ali o tome možemo samo nagađati. Raspoloživa građa primorava nas da zaključimo kako plemići gotovo i nisu sudjelovali u procesu izvlačenja dobiti na špekulacijama s gradskim zemljištem, a također ni u eksploataciji vezanoj za vlasništvo kuća.

Na pozadini ovih relativno skromnih prihoda jasno se izdvaja takvo vrelo kao što su prihodi od trgovačkih carina. To je nerv komunalnog života, o tom predmetu pišu sudski zapisnici, o njemu se neprestano govori na sjednicama velikih vijeća, zbog njega se mijenja gradsko zakonodavstvo. Uvjerljivu predodžbu o toj strani gradskog života daje posljednji rad T. Raukara, posvećen karakteristici trgovačkih carina u dalmatinskim gradovima u XIV stoljeću.⁴⁷

Ocijenimo po zaslugi marljivost autora koji je, makar i u odlomcima, pročitao tako važan izvor kao što je Catastrum comunis Jadre 1300—1325. i koji je podatke iz tog izvora uveo u znanstveni optičaj. Treba napomenuti da u našoj literaturi još nije bilo tako potanke i jasne klasifikacije trgovačkih carina s odgovarajućim tumačenjima. Sada znamo da se u nizu područja trgovine (na primjer u trgovini vinom) carine nisu ubirale uglavnom pri uvozu i izvozu, nego pri prodaji na malo. Najzad, imamo jasnu predodžbu o osnovnim (datium bechariae, gabella, commercium) i dopunskim carinama (barchagnum, datium canestrorum et mensurarum bladi et vini, datium porte, bulle panis).

Osobito mi se važno čini to što se Raukar udaljuje od postavljanja socijalno zaoštrenog pitanja: *interesima kojih socijalnih slojeva služe carine* (među ostalim davanje carine u zakup. On uvjerljivo potkrepljuje zaključak prema kojem su mali (dopunski) porezi davani u zakup uglavnom popolanima (»pučanima«), a da su osnovni porezi (na stoku, vino, žito) neizbježno bili u rukama

⁴⁷ T. R a u k a r, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, HZ XXI—XXII, 1968—69, 343—370.

plemića (Varikaši, Begna, Zadulini, Contareni, Nozdronja, Našići, Matafari; 317). Dokaz za ispravnost ove teze je, po mom mišljenju, nesumnjiva zasluga T. Raukara.

Imajući posla sa zakupninom, stječemo predodžbu o *individualnom* iskorištavanju sistema oporezovanja od strane gradskog patricijata, pa već samo to učvršćuje reputaciju patricija kao nosilaca eksploatacije. A pri tom patricijat ne iskorištava trgovinu samo individualno, nego također *in corpore*, konsolidirano, istupajući ujedinjen u gradsku komunu, jer porezi najčešće ulaze u gradsku blagajnu, tj. na raspolaganje patricijatu. U svom radu o pučanima u dalmatinskim gradovima⁴⁸ pokušao sam uspostaviti potpunu sliku prihoda, prema podacima koje navodi G. Novak oslanjajući se na blagajničku knjigu splitske komune za godinu 1345—46.⁴⁹

Pokazalo se da gabela ovdje iznosi 1683 libre, porez na stoku 1660, porez na mlinove 1000 libara, taksa za upotrebu pristaništa 220, zakupnina za otoke Šoltu i Čiovo 330 libara.⁵⁰ Pri sastavljanju ove tabele uočavamo zanimljivu okolnost: nabrojene carine od trgovine ne pokrivaju sve stavke u приходima gradskog budžeta. Spomenute brojke daju oko 5000 (točnije, 4900) libara, a prihodi splitske komune iznose prema podacima G. Novaka, *petnaest* tisuća libara.⁵¹ Postavlja se prirodno pitanje: koji prihodi čine 10 tisuća libara što nedostaju?

Prema nejasnim podacima G. Novaka budžet komune se također popunjava i na račun uplata od prodaje soli i sudskih globa. Posve je vjerojatno da ove posljednje čine znatan dio. Na primjer, u Rabu sudske globe u općoj sumi komunalnih prihoda za godinu 1334—35. čine 16,5%. Ako ovaj proračun primijenimo na Split, onda su sudske globe mogle dati samo 2 tisuće libara, a trgovina solju mogla je u najboljem slučaju dati tisuću libara, pa ipak ostaje nejasno: iz kojih se izvora pokriva polovica budžeta, otkuda dolazi preostalih 7 tisuća libara? Možda od neposrednih poreza?

Istraživači povijesti dalmatinskog grada, među njima i G. Novak, ne navode u popisu prihoda gradske komune nikakve podatke o postojanju poreza. Ali je još značajnije što o tome šute i svi ostali izvori za povijest dalmatinskog grada. Financijska terminologija ni jednog grada ne poznaje ustaljeni pojam koji bi makar izdaleka podsjećao na neposredni porez. U statutarnoj građi i spisima drugih gradova ne može se naći ni *collecta* ni tome odgovarajući pojmovi. Osim toga, kad bi u gradovima postojali neposredni porezi, morao bi postojati i prilično solidan aparat za njihovo ubiranje. Međutim, u popisu gradskih magistrata i službenika, gdje su predviđeni svi oblici službi za nadzor nad trž-

⁴⁸ M. M. Frejdenberg, "Populares" srednevekovnog dalmatinskog goroda, Učene zapiski Kalininskog pedagoškog instituta, t. 62. 1971, 95.

⁴⁹ G. Novak, n. dj., I, 454—462.

⁵⁰ Ako ove podatke usporedimo s onima što ih 1538 daje bivši splitski knez Nicolò Correr, dobit ćemo zanimljivu sliku koja pokazuje naglo povećanje zemljišnih prihoda: zakupnina za otoke Šoltu i Čiovo iznosi 6050 lira prema 1410 lira na račun gabele i 3850 lira na račun *datium beccharie*. Mletačka uputstva i izvještaji IV (1572—1590), ed. G. Novak, MSHSM 47, 1964, 332. Napomenimo da znamenita splitska »scala« 1583. još nije bila načinjena. (V. M o r p u r g o, Daniele Rodriguez i osnivanje splitske skale u XVI stoljeću, *Starine* 52, 185—248, i 53, 363—415; R. P a c i, La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico, *Quaderni storici* 13, Ancona 1970, 48—105; M. M. Frejdenberg, Venecia, Dubrovnik i Split v adriatičkoj trgovli, *Voprosy istorii*.)

⁵¹ G. Novak, na i. mj., 455.

nicom, lukom, vratima, gradskom zemljom, nema ni jednog lica koje bi odgovaralo za sakupljanje poreza! Čini se posve nevjerojatnim da sistem neposrednog oporezovanja, kad bi on u gradovima postojao, ne samo ne bi bio u središtu pažnje gradskog zakonodavstva, već i da ne bi ostavio nikakva traga u spomenicima. Dopunimo li naše podatke činjenicama XVI st., pokazat će se da u Veneciji, kao i u splitskoj komuni u XIV st., ne poznaju neposredno oporezovanje.

Nepostojanje neposrednog oporezovanja u dalmatinskim gradovima, pa prema tome činjenica da patricijat nije imao sredstava za ostvarenje izvanproizvodne eksploatacije — moralo je ozbiljno utjecati na socijalnu klimu u gradu, na pojavu bifurkacije socijalnih opreka, prije svega između patricijata i širokih pučkih slojeva. U očima tih slojeva patricijat nije dobivao svojstva sakupljača poreza, kakva su imali »plemeniti« u drugim evropskim gradovima. Razumije se da je patricijat zbog toga imao manje izgleda da protiv sebe izazove mržnju širokih slojeva građana i manje potrebe da tu mržnju neutralizira, na primjer, stvaranjem dobrotvornih organizacija društva. Zato, uostalom, u praksi dalmatinske komune i ne vidimo organizaciju za društveno staranje, pomoć siromašnima itd. Te su zadatke komune ostavljale crkvi. Na taj način, odnosi između patricijata i mase u gradu nisu samo postajali blaži nego su se i pojednostavljivali.

Ali, vratimo se oporezovanju trgovine. Nepostojanje neposrednog oporezovanja u gradu primorava nas da uvijek iznova u trgovačkim carinama tražimo osnovni izvor za dopunu gradskih financija. Splitski je materijal u tom pogledu zagonetka. Dok se ne pročita blagajnička knjiga za 1345—46, nećemo ni doznati kako je Split dolazio do onih 10 tisuća libara koje su mu nedostajale.

Značenje materijala što ga je T. Raukar objavio i jest u tome što on daje sliku carinskog sustava u drugom glavnom dalmatinskom centru — Zadru. Zadarski materijal može biti koristan za ocjenu karaktera trgovine vinom i trgovine stokom.

Trgovina vinom je važan sastavni dio razmjene koja se odvija na gradskom tržištu; 1385. je carina na vino donosila gradu 7200 libara, a osnovni prihod grada, carina na stoku i meso, davala je 9 tisuća libara (1375).⁵² Kojim se putovima kretala trgovina vinom? Raukar ispravno ukazuje na to da je vino išlo i u Veneciju, ali odmah priznaje da taj izvoz nije mogao biti osobito velik, jer je vino pri uvozu u Veneciju podlijegalo visokoj carini (dukat po bačvi). U druge se pak gradove vino rijetko izvozilo, jer je svaki grad zaštićivao svoje tržište zabranama uvoza tuđeg vina.⁵³ Meni nije posve jasno zašto Raukar dalmatinsko vino smatra skupljim od stranog (kojeg? talijanskog? dobro nam je poznat uvoz u Dalmaciju talijanskog žita i ulja, ali gotovo i ne znamo za uvoz vina). Da bi se o tome moglo suditi, treba izvršiti poredbenu analizu cijena vinu na jadranskim tržištima. Htjeli — ne htjeli, moramo priznati da su vino uglavnom trošili unutar gradova u gradskim krčmama prispjeli mornari, trgovci i Vlasi. Upravo su oni iz svoga džepa morali plaćati one takse kojima je podlijegala trgovina vinom.

Kolika je ta carina? Raukar navodi nekoliko primjera — carina se uzima u omjeru 1/12 (1313), 1/5 (1347) i čak 1/3 (1356) od prodajne cijene. Ako ovo usporedimo s carinama na druga dva najvažnija prehrambena proizvoda, vi-

⁵² T. Raukar, Prilog . . . , 348, 359.

⁵³ Usp. osobito D. Dinić-Knežević, Trgovina vinom, n. dj.

djet ćemo da je i najniža među njima — 1/12 (ili 8%) još uvijek veća od carine na žito (5%) i stoku (5%).⁵⁴ Međutim, i u drugim dalmatinskim gradovima, na primjer u Dubrovniku, postojala je carina na vino u omjeru 1/8 (12%), koja je, kako izvori kaže, teško pogađala siromašne.⁵⁵ Nije teško zaključiti da iz tih »siromašnih« treba isključiti vlasnike vinograda u gradskoj okolici, pa čak i kolone, jer su i jedni i drugi imali vlastito vino; dalmatinski je grad bio priznato središte vinarstva. Prema tome, glavni je teret carine na vino pao na *izvangradski* element. Nismo li u pravu zaključiti da je prodaja vlastitoga gradskog vina bila sredstvo za eksploataciju izvangradskog elementa, među ostalim i onog iz unutrašnjih krajeva poluotoka, s tim da tu eksploataciju ne provode pojedini građani nego grad u cjelini? Ne ističu Zadrani slučajno u svom pismu Ludoviku I da *sve* gradsko stanovništvo živi na račun trgovine vinom (Ex redditibus et introitibus vini nobiles et populares Jadre vivunt).⁵⁶

U Dalmaciji postoji pored vina još samo jedan takav vlastiti proizvod čijim trgovanjem upravlja grad. To je sol. Ali ona se prodaje na vanjskom, a ne na unutrašnjem tržištu; teško je utvrditi tko je njen potrošač, pa, prema tome, tko u krajnjoj liniji plaća taksu koja se uzima od soli koja se izvozi. Zato se zanimljiva i svježja građa o trgovini solju, koju je T. Raukar sakupio u HAZ, gotovo ne može protumačiti u svrhu koja nam je potrebna.

Na kraju još jedna misao u vezi s Raukarovim mišljenjem o trgovini. Raukar se ne slaže s mojom tezom o tranzitnom karakteru dalmatinske trgovine stokom, navodeći podatke u korist njenog »domaćeg« (tj. vlastitog-gradskog) karaktera. Nije teško shvatiti zasnovanost njegovih podataka: on ih crpi iz zadarskog arhiva, a za Zadar je doista bila karakteristična trgovina vlastitom stokom — grad je imao prostrane pašnjake na otocima i u Ravnim Kotarima.⁵⁷ Ja sam pak radio na splitskom materijalu, koristeći se podrobnim odlukama splitske komune iz 1357—58, što su ih objavili Alačević i Smičiklas i koje su ušle u gradski statut.⁵⁸ U tim su odlukama dani podrobni propisi za trgovinu, po svom karakteru očigledno tranzitnu. Prema tome, razlike u mišljenjima — mojem i Raukarovom — objašnjavaju se time što smo se služili raznim materijalima. Ali usput se otkriva zanimljiva činjenica: Zadar i Split, smješteni u istom području Dalmacije, oslanjaju se u, tako važnom za njih, obliku razmjene — trgovini stokom — na različitu proizvodnu bazu. Zadar trguje vlastitom stokom, a Split se orijentira na tuđu stoku, koju kupuje u unutrašnjim krajevima poluotoka. Ta je razlika uvjetovana razlikom u prirodnim uvjetima — Zadar ima veliko okružje i loše putove u unutrašnje krajeve, Split nema prvoga, ali zato ima dobre izlaze u Hrvatsku i Bosnu preko kliškog prijevoja. Ali nesumnjivo je i to da pred sobom imamo osobitost koja prelazi okvire lokalnih razlika. Radi se o različitim *tipovima* gospodarske organizacije grada. Meni se čini da se, s

⁵⁴ Istina, pri tome treba uzeti u obzir da su žito i stoka podlijegali prijevoznju (tj. na veliko) taksi, a vino — prodajnoj (tj. na malo).

⁵⁵ D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom* . . . , 57.

⁵⁶ T. Raukar, *Prilog* . . . , 357.

⁵⁷ Osobito je uvjerljiv primjer s 8 tona sira vlastite proizvodnje »tam insulae quam staree«, koji prodaje zadarski plemić Madij Varikaša (T. Raukar, *Prilog* . . . , 349, bilj. 35).

⁵⁸ G. Alačević, *Estratto dal Libro »Consiliorum«*, *Bullettino* XVII, 1894, 40—41; CD XII, 542—543.

obzirom na karakter trgovačkih veza, može približno odrediti postojanje dva-ju tipova gradova u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji (dioba je, razumije se, posve hipotetska).

Jedan tip (Zadar i, čini se, Šibenik) je grad koji a) ima prostrano poljoprivredno područje i koji se u trgovini oslanja na vlastitu stočarsku i vinogradarsku bazu, b) koji ima obilne rezerve soli pa može voditi samostalnu politiku trgovine solju⁵⁹ i c) koji na svojoj periferiji ima niz malih tržišta (sajmišta, fiere) gradskog ili seoskog tipa, a kojima teže okolna sela. Takvi su Nin,⁶⁰ Vrana⁶¹ i Obrovac.⁶²

Drugi tip su — Split, Trogir (i, čini se, Kotor). To je grad a) s relativno uskim i zato slabo produktivnim poljoprivrednim okruženjem, b) aktivno vezan za balkansko zaleđe, otkuda dobiva stoku, kožu, vosak i sir, a kasnije i srebro, kositar i olovo, c) to je jedini grad na području svog distrikta i u njegovu se vezu s okolnim selima ne upleće djelatnost drugih tržišnih središta.

Najsumarnije rečeno: to je razlika između grada koji *vodi samo tranzitnu trgovinu* i grada koji se *u razmjeni oslanja na vlastitu proizvodnju*. I uopće nije slučajno što u Zadru, smještenom u središtu tako prostranog poljoprivrednog okruženja, postoji i tako razvijen i tako organiziran obrt (razumije se, u dalmatinskim razmjerima).

Dalmatinski grad u posljednje vrijeme pažljivo proučavaju ne samo hrvatski znanstvenici, kojima je njegova prošlost s pravom sastavni dio povijesti hrvatskog naroda nego i strani povjesničari. Tradicionalno zanimanje talijanskih znanstvenika za taj grad ponešto je oslabilo, ali je zato poraslo zanimanje sovjetskih,⁶³ poljskih⁶⁴ i njemačkih⁶⁵ istraživača. Tu pažnju ne treba tumačiti samo istaknutom ulogom koju je taj grad imao u srednjovjekovnom životu Evrope nego i njegovom *tipološkom* specifičnošću. I u tom je smislu osobito karakteristično da dalmatinski grad ostavlja povjesničaru široke mogućnosti za tipologizaciju na različitim razinama istraživanja. To nije samo priznanje dalmatinskom gradu kao posebnom tipu evropskoga grada već i izdvajanje različitih tipova gradskog razvitka u Dalmaciji. Značenje trgovačkih veza, među njima i onih koje je proučio T. Raukar, i jest u tome što one mogu postati osnova za tipološku klasifikaciju srednjovjekovnog grada u dalmatinskoj Hrvatskoj.

⁵⁹ T. R a u k a r, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 7—8, 1970, 19—79.

⁶⁰ Vidi Radove Instituta JAZU u Zadru XVI—XVII posvećene povijesti Nina; M. M. F r e j d e n b e r g, Zаметка о stat'e G. Novak: Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke republike, RIZ XVI—XVII, Voprosy istorii, 1971.

⁶¹ M. M. F r e i d e n b e r g, »Vranskij zakonnik« — novyj pamjatnik horvatskogo obyčnogo prava, RIZ (u tisku); Seljak i gradsko tržište u Dalmaciji od XIII do XV stoljeća, Zadarska revija, 1970, 245—252.

⁶² U poslovnim ispravama toga vremena Obrovac se neprestano spominje kao mjesto gdje se moglo podnositi dokumente o dugovima na prinudno naplaćivanje.

⁶³ Samo za posljednjih deset-petnaest godina objavili su radove (separate kandidatskih disertacija, članke i preglede) A. E. Moskalenko, N. P. Manančikova, E. I. Čudinovskih, E. P. Naumova, V. V. Zaharov, V. G. Babaeva, M. M. Freidenberg.

⁶⁴ Z. K a c z m a r c z y k, Początki prawa mieskiego na Slowiańszczyźnie, »Europa — Slowiańszczyzna — Polska — Nadbitka«, 259—279.

⁶⁵ Die Stadt in Südosteuropa, Südosteuropa-Jahrbücher, 8, München 1968.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXIII—XXIV

1970—71

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb